

*Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри методики викладання
української мови і літератури
Ніжинського державного університету
ім. Миколи Гоголя*

Сюжетно-концептуальний шлях аналізу літературного твору в школі

***(на матеріалі новели О. Кобилянської
«Valse melancholique»)***

УДК 371.32:81'42

Анотація. У статті розкриті теоретичні основи сюжетно-концептуального аналізу літературного твору, вироблено алгоритм його проведення і систему необхідних компетентностей, здійснено опис застосування на матеріалі конкретного твору, продемонстровано відповідне планування тематики уроків, психологічно обґрунтована діяльності школярів.

Ключові слова: сюжетно-концептуальний аналіз, розвиток сюжету, тематика твору, компетентності, система уроків, методичний алгоритм, сюжетний план, метод аналізу, метод синтезу.

Сюжет виконує багато різних функцій у рамках художнього цілого, яким є будь-який літературний текст. Одна з них полягає в тому, що саме він дозволяє розвивати у творі задану письменником концепцію життя. Про це в різний час писали Є. Добін [2], Л. Левітан і Л. Цілевич [4], Ю. Лотман [5], К. Фролова [8] та ін.

««Концепція дійсності» – вона ж «поетична ідея» – випромінює світло авторської думки на зображення об'єктивного світу» [2, с. 233]. Шляхи її дослідження на уроках літератури можуть бути різними, зокрема й на основі

того, яким чином розгортається сюжет, нарощуючи проблемно-тематичний простір художнього тексту. Пошук таких шляхів повинен бути важливим для вчителів-словесників, які працюють у старшій школі. Адже учнів у цей період цікавлять відповіді на важливі буттєві питання, а відтак посилюється дидактична роль проблемно-тематичного аналізу художнього матеріалу, зростає аналітичність у вивченні світоглядних засад мистецтва слова.

Літературознавчим підґрунтям указанного підходу може бути й твердження Ю. Лотмана, згідно з яким «сюжет органічно пов'язаний із картиною світу, що задає масштаби того, що є подією...» [5, с. 224].

К. Фролова спробувала показати роль сюжету в рамках методики аналізу тексту. «Нам зараз важливо, – писала дослідниця, – крім уже відомих визначень сюжету, знайти або підкреслити такі аспекти його, які ще недостатньо «працюють» під час аналізу художнього твору» [8, с. 129].

Досить близько до розуміння сутності сюжетно-концептуального аналізу і його значення для навчання літератури в середній школі підійшов П. Дробот, який зазначив: «Гарні наслідки дає широко відомий метод розбору сюжету за окремими вузловими питаннями, що стосуються ідейного змісту твору. До уроку готується певна кількість питань, які охоплюють основні моменти розвитку драматичної дії. Обговорюючи їх на уроці, вчитель підводить учнів до розуміння того, в якій послідовності розвивається сюжет у виучуваному творі та з яких елементів він складається» [3, с.41].

Із сучасних методистів на це питання свою увагу звернув А. Ситченко. У своїх рекомендаціях щодо вивчення роману П. Куліша «Чорна рада» він зазначає: «Метою нашої роботи є прочитання Кулішевого роману, яке дасть змогу на основі вивчення подій та поведінки персонажів повніше пояснити парадокси української дійсності й виразніше визначити її основні проблеми, порушені автором...» [6, с.269].

Проте необхідний алгоритм діяльності вчителя та учнів ще не напрацьований. Його виробленню й присвячена наша стаття.

Отже, наукова думка про те, що сюжет є провідником авторської ідеї, дає підстави висунути гіпотезу про методичну продуктивність об'єднання засад подієвого та проблемно-тематичного вивчення літературного твору і виробленню на їх основі *сюжетно-концептуального шляху аналізу*, метою якого є дослідження «розгортання теми в часо-просторі художнього світу ... Аналізуючи сюжет, ми тим самим аналізуємо процес реалізації, розгортання, розвитку теми твору. Закріпленню і осмисленню цієї закономірності і служить поняття «сюжетно-тематична єдність»» [4, с. 233].

Щоправда, сюжет – не єдиний носій художньої концепції [4, с. 31], яка виражається усім твором, тобто й іншими художніми складовими. Проте саме сюжет виконує інтегративну функцію. Використавши його концептуальний заряд – конфлікт, можна організувати з учнями цілісне осмислення художнього матеріалу.

Його застосування передбачається в старших класах, де школярі вже можуть проявляти елементи концептуального мислення. У період ранньої юності відбувається поява цілого ряду сприятливих для пропонованої методики моментів у внутрішньому світі школярів. Цей етап відзначається «...інтенсивним інтелектуальним дозріванням, провідна роль в якому належить розвитку мислення» [1, с.233]. На цьому етапі юнакам та дівчатам притаманні підвищення здатності до аналізу і синтезу, абстрагування та узагальнення, оволодіння логічними операціями, пошук нових інструментів пізнання, формування світогляду і переконань. Для них зростає цінність критерію науковості, доказовості, з'являється схильність до філософствування, концептуального осмислення важливих буттєвих питань. Старшокласники здійснюють «пошуки теоретичних пояснень явищ дійсності, виведення часткових зв'язків явищ з якого-небудь загального

закону або підведення його під якусь загальну закономірність» [1, с.234]. Така психологічна картина підтверджує внутрішню готовність школярів інтелектуально розглядати предмет вивчення з використанням концептуально-світоглядних засад у процесі його інтерпретації.

Метою застосування сюжетно-концептуального аналізу є формування в учнів *системи спеціальних компетентностей*, які полягають в умінні комплексно аналізувати сюжет та ідейно-тематичний зміст літературного твору, зокрема:

- сприймати авторську художню концепцію дійсності як динамічне утворення, пов'язане з особливостями розвитку сюжету;
- визначати сюжетні етапи розгортання провідної теми літературного матеріалу;
- осмислювати роль основних засобів сюжетотворення (конфлікту, експозиції, зав'язки, розвитку дії, кульмінації, розв'язки) у вираженні авторської концепції дійсності;
- виділяти епізоди, які виконують важливу функцію з погляду художнього тематизування, з'ясовувати семантичні зрушення, які відбуваються в них на рівні тематичного простору тексту;
- давати узагальнену оцінку авторській художній концепції з урахуванням її еволюції, пов'язаної із розвитком сюжету.

Планування уроків

Одним із ключових питань у реалізації будь-яких методичних завдань є планування спеціальної системи занять. Для застосування сюжетно-концептуального шляху аналізу учитель має керуватися такою настановою: теми уроків повинні демонструвати учням не тільки теми художнього

матеріалу, які будуть розглядатися, але і сюжетну динаміку їх розвитку, особливості функціонування на конкретному відрізку фабули тексту. Учителю необхідно поділити твір на завершені сюжетні відрізки, вивченню кожного з яких буде виділене окреме заняття; виходячи з тематичної своєрідності, дати їм назви; сформулювати теми уроків, включивши в них створені заголовки.

Наприклад, у повісті О.Кобилянської «Valse melancholique» домінує, як і в багатьох інших творах авторки, феміністична тема, представлена долею і характерами трьох дівчат-інтелектуалок: Марти, Ганнусі та Софії. Дві останні прагнуть бути максимально незалежними в житті – особливо від чоловіків. Ця тема планомірно розгортається за розвитком сюжету, що включає в себе ряд подій, необхідних для її унаочнення. У такій послідовності і відбувається осмислення твору на відповідних уроках.

Виходячи з ліміту часу, який запропоновано в програмі з української літератури для профільних класів, можемо виділити два уроки на вивчення цього художнього джерела. Їх теми звучатимуть так:

Урок №1 (урок засвоєння нових знань, формування умінь та навичок):

Феміністична тема в повісті О. Кобилянської «Valse melancholique»: декларування героїнями твору поглядів на статус жінки, роль мелодії вальсу у відтворенні внутрішніх станів дівчат.

Урок №2 (комбінований урок: перевірка раніше засвоєного, формування нових знань, умінь та навичок):

Феміністична тема в повісті О. Кобилянської «Valse melancholique»: жінка в умовах життєвих випробувань.

На першому занятті відбувається опрацювання значно більшого за обсягом сюжетного відрізка від початку твору і до смерті матері Софії, що

зумовлює вибір типу уроку засвоєння нових знань, формування умінь і навичок. На другому учні досліджують решту тексту. Такий розподіл навчального матеріалу продиктовано тим, що саме смерть матері створює важливе семантичне зрушення в розвитку феміністичної теми, загостривши конфлікт між устремліннями дівчини та жорстокими реаліями дійсності, які врешті-решт призведуть до смерті героїні.

Мета першого уроку – дослідити разом із учнями постановку авторкою теми, а саме: розкрити погляди трьох дівчат на місце жінки у світі взагалі і своє зокрема, дослідити художні прийоми (зав'язку конфлікту між бажаним та дійсним, коли господар квартири підвищує плату за проживання, діалоги і монологи персонажів, звучання мелодії вальсу), використані для втілення феміністичної концепції. Цей сюжетний відрізок має певну завершеність: на ньому героїні розкривають погляди на означену проблему, але перед необхідністю практичної дії – відгуку на соціальний тиск – ще остаточно життям не поставлені.

Мета другого заняття – з'ясувати, як письменниця розв'язує проблему жінки, тобто показує власний погляд на всі можливі варіанти її долі: психологічний злам і фізична смерть під натиском тяжких реалій життя (Софія); незалежне від чоловіків становище у світі, прояв вольових якостей, самостійність і відповідальність за власне існування та своєї дитини (Ганнуса); традиційний варіант – доля жінки-матері і жінки-дружини (Марта).

На наш погляд, зазначений шлях аналізу дозволяє поглибити уявлення школярів про специфіку повісті О.Кобилянської порівняно з тим, що пропонує сучасна програма з української літератури для профільних класів: «Образи нових жінок-інтелектуалок – талановитої піаністки Софії, гордої духом Марти, пристрасної і вольової художниці Ганнусі у новелі «Valse melancholique». Глибоке відтворення внутрішнього світу героїнь через

мелодію вальсу» [7]. Її автори рекомендують здійснити пообразний аналіз твору, акцентують увагу на психологічних особливостях героїнь, але нічого не говорять про феміністичну проблематику, важливу для О.Кобилянської. Таким чином, у випадку новели «Valse melancholique» не забезпечуються умови для втілення загальної настанови, зробленої в цій же програмі, щодо вивчення творчості письменниці: «Давати загальну характеристику творчості письменниці, виділяючи тематику та жанри її творів, проблематику» [7].

Тому існує необхідність змінити зміст програми: з одного боку, встановити тематичний зв'язок новели «Valse melancholique» з аналогічними творами письменниці («Людина», «Царівна», «Некультурна»), в яких піднімається питання емансипації, а з другого – поглибити його осмислення учнями, що можна зробити, тільки змінивши шлях аналізу з пообразного на сюжетно-концептуальний.

З урахуванням зазначених особливостей вибудовуємо загальний алгоритм дослідження твору протягом двох відведених занять.

***Методичний алгоритм сюжетно-концептуального аналізу
повісті О.Кобилянської «Valse melancholique»***

1. Початковим етапом сюжетно-концептуального аналізу твору є окреслення його теми та проблематики на основі первинного прочитання тексту. Тут можливі два варіанти діяльності. Перший, коли необхідні визначення робить учитель і пропонує їх учням через тему уроку, а також своє вступне слово. Другий – старшокласники роблять це самостійно. Навідними будуть запитання:

Які теми і проблеми, на вашу думку, порушує письменниця у творі?

Яку тему ви вважаєте головною?

На підставі чого ви робите такий висновок?

2. Визначення системи епізодів (для кожного з двох обраних сюжетних відрізків окремо), найбільш важливих з погляду вчителя та учнів у процесі художньої реалізації теми. Це простір для застосування аналітичного методу, який передбачає розчленування цілого на частини, виділення в ньому найсуттєвіших ознак. Непогано, якщо школярі поетапно створюватимуть сюжетний план, пункти якого будуть назвами-заголовками до вказаних епізодів. Він стане необхідним путівником в опрацюванні еволюції тематичного змісту літературного твору. Для повісті О.Кобилянської «Valse melancholique» десятикласники здебільшого називають такі пункти плану:

- А.** Розмови Ганнусі і Марти про місце жінки в суспільстві, творчий розвиток мисткині (експозиція).
- Б.** Підвищення оплати за житло (зав'язка).
- В.** Поява в помешканні третьої героїні.
- Г.** Розповідь Софії про своє нещасливе кохання, погляди на власне подальше життя, роль музики в ньому; виконання мелодії меланхолійного вальсу.
- Д.** Смерть матері Софії.
- Е.** Відмова дядька утримувати дівчину, яка мріяла здобути музичну освіту у Відні.
- Ж.** Обрив струни у фортепіано (кульмінація).
- З.** Смерть Софії (розв'язка).
- И.** Поїздка Ганнусі до Риму і зустріч із Мартою після трирічної розлуки (розв'язка).

3. Аналіз указаних епізодів у послідовності за розвитком сюжету, з'ясування їх особливостей, конотацій, яких зазнає тема в кожному з них, вияв їх значення для її втілення.

При цьому треба враховувати, що практично кожна подія семантизує зображене по-своєму. Завдяки цьому головна тема твору набуває відтінків, поворотів у своєму розвитку, здобуває авторські оцінки. У першу чергу це стосується трьох сюжетних моментів: події-зав'язки, події-кульмінації, події-розв'язки – але й інших також. Кожна з них є етапом у розвитку теми. За словами Ю. Лотмана, «подія в тексті є переміщенням персонажа через межу семантичного поля» [5, с. 281]. У ряді точок персонажі опиняються в нових для себе ситуаціях, які впливають на розвиток феміністичної проблематики. Ці сюжетні моменти вносять додаткові мотиви в задану тему: не кожній жінці під силу самотійно нести тягар життя; слабкі натури можуть не витримати ударів долі; щоб бути самотійною, жінка має бути сильною. У повісті це показано через непряме протиставлення Софії, яка помирає від психологічного зриву та серцевого нападу, та Ганнусі, яка бере відповідальність за своє існування і сама вирішує власні проблеми. Саме розв'язка (смерть Софії) відкриває простір для остаточного узагальнення учнями феміністичної теми у творі – унаочнення трьох можливих варіантів долі емансипованої жінки в умовах зображеної дійсності. Школярі враховують ще й долю Марти, яка створила сім'ю, тобто віддала перевагу стабільності в колі родини.

З методичного погляду, дослідження сюжету необхідно побудувати таким чином, щоб школярі усвідомили роль кожної із подій у розвитку провідної теми літературного твору. Тобто увесь час треба зіставляти одиничне (зміст, тематичне наповнення епізоду) з цілим (темою твору) і навпаки. Відбувається поєднання індукції та дедукції. Учні мають дати відповідь на запитання, у чому полягає художня важливість цих епізодів,

чому письменниця зосередила в них саме такий зміст і як це узгоджується із загальною феміністичною концепцією літературного твору.

Існує простір і для формування гіпотетичного мислення школярів. Можна застосовувати прийом уявного «видалення» епізоду із тексту і визначення тих змін, які б відбулися в розвитку феміністичної теми.

4. Спостереження за тематичними переходами від одного епізоду до іншого, визначення, що нового вносить та чи інша подія в розвиток феміністичної теми порівняно з попередніми, як видозмінюється тема у процесі розвитку сюжету і яких конотацій набуває.

У такий спосіб школярі досліджують не просто феміністичну тему твору, а її сюжетно-еволюційний розвиток. Школярі помічають, як сюжетний відрізок, де героїні декларують свої гендерні пріоритети (експозиція), різко змінюється, коли в один момент з'являється конфлікт між бажаним та дійсним, який породжує ще ряд важливих з погляду проблематики подій і характер розв'язання якого (смерть однієї героїні та подальший розвиток долі двох інших) дає можливість О.Кобилянській накреслити різні варіанти статусу жінки в умовах суспільних викликів і тим самим виявити весь видимий для неї спектр феміністичної проблематики.

5. Уточнення остаточного розуміння учнями теми твору, узагальнення способів її реалізації протягом усього розгортання сюжету, концептуалізація ідейного навантаження літературного джерела.

Після проведення аналізу існує потреба звести спостереження в одне ціле. Виходячи із його результатів, важливо, щоб школярі торкнулися всіх тематичних особливостей, означених на етапі осмислення твору, змогли визначити рух авторської феміністичної думки від початку і до кінця твору. Тут використовується метод синтезу. На основі проведеного аналізу школярі роблять висновки про феміністичну концепцію О.Кобилянської, реалізовану

в новелі «Valse melancholique». Якщо в них уже існують знання про інші твори письменниці аналогічного змісту («Людина», «Царівна», «Некультурна»), можна перейти до міжтекстових зіставлень і порівняти художні способи втілення феміністичної теми у різних літературних джерелах авторки.

Твори на зразок новели О. Кобилянської є достатньо простими для сюжетно-концептуального аналізу: у них одна сюжетна лінія, хоча є й екскурси у минуле (спогади героїнь), у процесі розвитку якої здійснюється поетапне втілення тематичного задуму письменника. Крім того, текст невеликий за обсягом. Його не важко розглянути за відносно короткий проміжок часу. Тому такі епічні жанри, як оповідання, новела, повість (хоча й не завжди), а також драматичні тексти можуть бути вивчені в старших класах із застосуванням цього шляху аналізу.

Ситуація ускладнюється, якщо в навчальних програмах з'являються крупні епічні твори, у яких наявна змістова багатовекторність, великий обсяг, сюжетні лінії переплітаються або ж, навпаки, відводять читача до різних тематичних пластів. У таких випадках учителю необхідно конкретизувати ті теми, які будуть осмислюватися учнями на певному уроці, а далі проводити аналіз на основі сюжетних ліній, з допомогою яких вони втілюються митцем.

Під час вивчення поезії, у якій тематика більше пов'язана із внутрішніми переживаннями ліричного суб'єкта, а не із зовнішньою відносно нього подієвістю, сюжетно-концептуальний аналіз має здійснюватися за плином емоційних станів, а точніше, за етапами їх розвитку. Це надасть змогу вчителю та учням з'ясувати особливості розгортання тематики та її нюансування в кожній точці ліричного сюжету.

Отже, сюжетно-концептуальний аналіз, на наш погляд, забезпечує достатньо ретельну текстуальну роботу, спрямовану на досягнення школярами

тематичного простору літературного матеріалу. Це відбувається завдяки тому, що учні планомірно опрацьовують художній твір, а їхня увага звертається на ті сюжетні точки, які є найбільш важливими з погляду втілення тематичного задуму письменника.

***Аннотация.** В статье раскрыты теоретические основы сюжетно-концептуального анализа литературного произведения, выработано алгоритм его проведения и систему необходимых компетентностей, продемонстрировано соответствующее планирование тематики уроков, произведено описание применения на материале конкретного произведения, психологически обоснована деятельность школьников.*

***Ключевые слова:** сюжетно-концептуальный анализ, развитие сюжета, тематика произведения, компетентности, система уроков, методический алгоритм, сюжетный план, метод анализа, метод синтеза.*

***Summary.** The article covers the theoretical ground for plot-based conceptual analysis of a literary work, elaborates the algorithm of how it is to be performed as well as describes its application to a concrete text. It also demonstrates adequate planning of lesson topics and establishes psychological basis for student activities.*

***Key words:** plot-based conceptual analysis, plot development, literary work theme, system of lessons, methodical algorithm, plot plan, method of analysis, method of synthesis.*

Література

1. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К : Радянська школа, 1976. – 272 с.
2. Добин Е. Сюжет и идея // Добин Е. Сюжет и действительность. Искусство детали. – Л.: Советский писатель, 1981. – С. 168–200.

3. Дробот П. Вивчення сюжету і композиції драматичного твору // Українська мова і література в школі. – 1968. – №12. – С.40–46.
4. Левитан Л., Цилевич Л. Сюжет в художественной системе литературного произведения. – Рига: Зинатне, 1990. – 512 с.
5. Лотман Ю. Структура художественного текста // Лотман Ю. Об искусстве. – С.-Петербург: «Искусство – СПб», 1998. – С.14–285.
6. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. – К.: Ленвіт, 2004. – 304 с.
7. Українська література. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль української філології) // Сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/prog12>
8. Фролова К. Аналіз художнього твору. Посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1975. – 145 с.